

Panoptikus hatalom és a látás patológiázása

A foucault-i tézisre adott kritikai reflexió¹

Bevezetés

Az elmúlt évtizedekben a panoptikum foucault-i felfogása jelentős hatást gyakorolt a felügyelet (*surveillance*) teoretikus megközelítéseire, alkalmazását mindazonáltal számos kritika érte. Jelen tanulmány először ezeket a bírálatokat veszi számba, és azokat három csoportba sorolja. Az elsőbe azok tartoznak, amelyek amellett érvelnek, hogy a panoptikus eljárások kiemelése az elzárás és a fegyelmezés intézményi keretei közül, majd áttemelése a nyilvános szférába korlátozza annak használhatóságát és közvetlen alkalmazhatóságát (Norris és Armstrong 1998, 1999; McCahill 2001). A második csoportot azok a kritikai megközelítések alkotják, amelyek álláspontja szerint a panoptikus jellegű fegyelmező hatalom kibontakozása egyértelműen a 19. századhoz és a 20. század elejéhez köthető, és később a kódolt információn alapuló *ellenőrzés* logikája váltja/váltotta fel. Ez az emberi viselkedés prediktív szimulálásában vagy becsatornázásában csúcsonylik ki, ami megkérdőjelezi a panoptikusság szükségességét (Deleuze 1995 [1990]; Bogard 1996; Rose 1999, 2000). Végül a harmadik csoportba azok az álláspontok sorolhatók, amelyek a társadalmi ellenőrzés szétterülésére és informatizálódására válaszul a fogalom megőrzését javasolják annak valamiféle felfrissített formájában, mint például a „panoptikus osztályozás” (Gandy 1993) vagy a „szuperpanoptikusság” (Poster 1990). Mégis, a felügyelet kérdésének teoretikusai és elemzői között kevesen vizsgálták kimerítően azt, hogy Foucault lényegi előfeltevései hogyan kapcsolódnak össze a látás alávető és eltárgyasító hatalmi technológiává történő átalakulásával.

Forrás: Panoptic Power and the Pathologisation of Vision. Critical Reflections on the Foucauldian Thesis. *Surveillance and Society* 1(3): 254–271. Copyright 2003 © Surveillance and Society & Majid Yar. Hungarian translation © Replika. A fordítást az eredetivel egybevetette és lektorálta: Berger Viktor és Kovács Attila.

1 Szeretnék köszönetet mondani Simon Carrollnak és Rodanthi Tzanellinek, akik e cikk egy korábbi változatát voltak kedvesek elolvasni és megjegyzéseikkel ellátni, illetve a két névtelen bírálónak, akik reakciói nemcsak hogy támogattak, de hasznosnak is bizonyultak. Ugyanakkor a szokásos kitétel itt is érvényes: az esetleges tévedésekért és hiányosságokért egyedül engem terhel felelősség.

Ami engem illet, a Martin Jay (1994) által megfogalmazott kritikára támaszkodom, amely szerint a 20. századi francia tudományos gondolkodás a látás problémáját rossz színben tüntette fel, és amellet érvelek, hogy a panoptikus hatalom fogalma talán túlságosan is szorosan kötődik a „tekintet” mint a hatalom egy patológiás formája egysíkú megragadásához. Ellenben, ha a szubjektív tapasztalat látással kapcsolatos dimenzióit árnyaltabb formában próbáljuk megérteni, akkor ez a látáson keresztül történő észlelés társadalmi működés módjának megértésében is segítségünkre lehet. A látás problémájával kapcsolatos alternatív megközelítéseket szociológiai szempontból – bár némiképp spekulatív módon – fogom vizsgálni, azal összefüggésben, hogy a társadalmi cselekvők hogyan viszonyulnak saját láthatóságukhoz nyilvános terekben, különösen pedig olyan helyeken, ahol a CCTV-hez hasonló megfigyelő technológiák működnek.

A korszellem: elképzelni a hatalom szemét

A felügyelet fokozódása (technológiájának kifinomodása, formáinak és felhasználási területeinek megsokasodása) a populáris kultúrában is népszerű témává válik. A megfigyelés baljós jellege a filmvásznon is megjelenik (noha érdekes módon éppen a filmmel kapcsolatban vethető fel, hogy éppen a mindentudó megfigyelő pozíciójába helyez bele minket, nézőket, amit olyannyira viszolyogva szokás elutasítani). Sőt a „felügyelő/felügyeleti társadalom kialakulása” a megfigyelésnek e „mikroműfajon” belüli *változatos* ábrázolásában is tetten érhető. Két filmre szeretnék kitérni, melyek 25 év különbséggel készültek. Az első, Francis Ford Coppola *Magánbeszélgetések* (1974) című filmje a megfigyelést egy magányos, a világtól elvonultan élő és előszeretettel kukkoló szakértő (Gene Hackman) munkájaként jeleníti meg. A lehallgatás-megfigyelés gyakorlata inkább rendkívüli vagy kivételes: fejlett ipari kémkedésként jelenik meg vagy politikai összeesküvésre irányul. A másik film Wim Wenders *Az erőszak vége* című alkotása, amely talán a legtisztábban „panoptikus” film, ami valaha készült. A film főszereplőjét, Ray Beringet (Gabriel Byrne), aki egykor tudósként dolgozott a NASA-nál, ambivalens érzésekkel tölt el egy megfigyelő berendezés felállítása a Los Angeles fölött emelkedő dombokon, amire egy ismeretlen kormányhivatal adott utasítást. A csúcstechnológiára épülő műholdas megfigyelőrendszert alkalmazó létesítmény lehetővé teszi működtetői számára, hogy az egész városban megfigyelhessék nem csak az utcán sétálókat, hanem azt is, hogy mi történik a hálósobákban. A főhóst felettese azzal nyugtatgatja, hogy ez a technológia egyszer és mindenkorra felszámolja a bűnözést, vagyis előrevetíti „az erőszak végét”, mivel egy olyan városban, ahol a megfigyelő mindent lát, mindent rögzít, a deviáns viselkedés teljességgel természetlen talajra hull, és a bűn(ös) a lehető leggyorsabban és minden kétséget kizáróan elnyeri büntetését. Wenders számára – a főhős Beringen keresztül – mindez a magánélet és a szabadság végét, valamint az egyén totális alárendelését is jelenti egy invazív hatalomnak. Az efféle megjelenítéseket azonban nehezen lehet Foucault-nak a panoptikusság alapelvéről adott értelmezésével összhangba hozni. Azt mondják: „nézd, mennyire jól láthatóvá váltunk; a láthatóság sebezhetőséget jelent; nézd csak, ez a sebezhetőség belső, szubjektív életünk ellenőrzése, korlátok közé szorítása révén mások által milyen jól kiaknázható”. Jelen írásban arra törekszem, hogy legalábbis ezt az egyenlőségi láncolatot (láthatóság = sebezhetőség = szubjektifikáció) megkérdőjelezzem, és hogy rámutassak arra: a látás és láthatóság kérdése máshogyan is felvethető, mint azt ezek a megközelítések teszik.

Panoptikusság, felügyelet és társadalmi ellenőrzés: válaszok Foucault-nak

A panoptikum alakzata egyfajta kiindulási ponttá, vezérmotívummá vált a *surveillance studies* képviselői számára (Lyon 1994). Vannak olyanok, akik a panoptikus hatalom foucault-i elméletét többé-kevésbé problematizálás nélkül alkalmazták a társadalmi ellenőrzés kérdéseire; ők Foucault megjegyzését vették alapul, mely szerint a fegyelmező hatalom eredetileg a „javítóhálózat szigetvilágában” kialakult logikája eredeti intézményi környezetéből kirajzott és áthatotta az egész társadalmat (lásd többek között Cohen 1985; Fyfe és Bannister 1997; Reeve 1998).² Ugyanakkor a fogalom alkalmazását a jelenlegi fejleményekre szintén sok kritika érte. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a kritikai megközelítések három nagyobb csoportba sorolhatók, amelyek a fogalom mai használhatóságát különbözőképpen ítélik meg, pontosabb meghatározására törekveszenek, vagy egyenesen a fogalom mellőzését javasolják.

A panoptikusság elvének korlátozott alkalmazhatósága

Több szerző rámutatott arra, hogy a fegyelmező hatalom panoptikus modelljének kiemelése az elzárás kontextusából, amelyben Foucault azt elméleti szinten megfogalmazta, korlátozhatja annak közvetlen alkalmazhatóságát a szélesebb társadalmi közegbe ágyazott felügyeletre. Norris és Armstrong (1999: 92) például azt hangsúlyozzák, hogy míg a Foucault által kidolgozott modell az egyén szüntelen láthatóságán alapul, addig a CCTV-rendszerek³ segítségével nyilvános terekben végzett megfigyelés nem teszi lehetővé az emberek folyamatos nyomon követését. Ugyancsak fontos problémaként merül itt fel az egyének azonosíthatóságának és osztályozásának lehetősége, ami nyilvános terekben nehezebbé válik (1999: 93–94). (Az arcfelismerő szoftverek és a CCTV-rendszerek összekapcsolása terén jelentős előrelépés tapasztalható, de a bizonyítékok azt látszanak alátámasztani, hogy az azonosítás eszközeként ennek az eljárásnak a hatékonysága nem kielégítő – lásd Meek 2002; Huber 2002; ACLU 2002). Emellett Norris és Armstrong megjegyzik, hogy a Foucault által adott leírásban a panoptikum hatékonysága a hozzá társuló fegyelmező intézkedések sokaságával magyarázható: ilyen a tetest idomító gyakorlatok, a tevékenységeket szigorúan meghatározó napirend és az előírt normáktól való eltérés késlekedés nélküli büntetése (1999: 92). A „normalizáció” szabályozó, nevelő és javító technikái egyszerűen nem alkalmazhatók a börtönön kívüli szabad népesség megfigyelésében és kezelésében. Ebből adódik, mondják, hogy azok, akik a felügyelet foucault-i modelljére támaszkodva vázolják fel a „CCTV disztópikus vízióit”, valószínűleg túlzásokba esnek (1998: 7). Ahelyett, hogy „belsővé tett önfegyelem” révén kényszerítené ki az alkalmazkodást, a CCTV a társadalmi ellenőrzést olyan formában valósítja meg, amelynek nagyrészt semmi köze sincs „a régi büntetéstanhoz s annak diagnózisához, eljárási eszközeihez és az individuális elkövetővel kapcsolatos bánásmódjához” (1998: 7). Ezért Norris és Armstrong a többek között Feeley és Simon (1994) által megalkotott „aktuárius igazságszolgáltatásra” támaszkodnak, amely tartózkodik a nevelő intézkedésektől, a bűnözést és a devianciát maguktól értetődő dolgoknak tekinti, és inkább az általuk jelentett veszély kordában tartására keres technikai megoldásokat.

2 Vö. Foucault (1990 [1975]: 287, 412). (A szerk.)

3 CCTV (closed-circuit television): videokamerás felügyeleti rendszerek. (A szerk.)

Röviden, ezek a kritikai megközelítések hajlanak arra, hogy a panoptikus hatalom Foucault által leírt formáját elfogadják, de óva intenek attól, hogy azt a nyilvános terekben zajló megfigyelésre kritikátlanul alkalmazzuk. Vagyis a probléma itt nem annyira *minőségi*, mint inkább *menyiségi*. Norris és Armstrong így látják a kérdést:

Jóllehet elismerjük, hogy a nyilvános helyeken működtetett CCTV-rendszerek elmozdulást jelentenek a panoptikusság irányába, mindazonáltal hangsúlyoznunk kell, hogy az utcai kamerák elterjedése nem egyenlő a panoptikus elven működő börtön alapját képező mindenre kiterjedő megfigyeléssel (Norris és Armstrong 1999: 92).

A panoptikusság fogalmának használhatóságát tehát nem vonják kétségbe, de alkalmazhatóságát annak függvényének tekintik, hogy az aktuális körülmények mekkora mértékben hasonlítanak azokhoz a körülményekhez, amelyek a panoptikusság működésének hatékonyságát biztosítani tudják – a panoptikusság nem feltétlenül „mindenre kiterjedő”, de bizonyos empirikusan kijelölhető határokon belül analitikus szempontból helytálló.

A panoptikusság hanyatlása a „fegyelmező társadalom” utáni korban

A bírálók második csoportja ugyancsak kétségeit fejezi ki a panoptikusság fogalmának mai alkalmazását illetően. Az alkalmazhatóság problémáját nem annyira a helyhez kötöttség empirikusan megragadható korlátaiban (a térbeli körülhatárolás mértéke, az azonosítás és az osztályozás, illetve a normalizáló intézkedések lehetősége) látják, hanem általánosságban a társadalom átalakulására helyezik a hangsúlyt, aminek következtében a panoptikusság működéséhez szükséges körülmények fokozatosan romlanak. Alapvető fontosságú itt Deleuze észrevétele, amely szerint a mai társadalmakra az intézményi határvonalak feloldódása, ezzel párhuzamosan pedig azon jól körülhatárolható terek háttérbe szorulása jellemző, amelyekben korábban a panoptikusság technológiája fegyelmező funkcióját ellátta. A belső terek (amelyekben a szubjektivitás sajátos formái egykor körvonalazódtak, valamint az állandósult szabályok és szerepek, amelyek révén létrejöttek) felbomlófélben vannak – „mindenki tudja, hogy ezen intézmények napjai meg vannak számlálva” (Deleuze 1995 [1990]: 178). Deleuze e tézise sokakat arra bátorított, hogy megfogalmazzák a fegyelmező társadalom „ellenőrző társadalommá” történő átalakulását. Olyan szerzők, mint Rose (1999), Bauman (2002 [1998]), Diken és Lausten (2002), valamint Hardt és Negri (2001), amellet érvelnek, hogy a panoptikus hatalom működését a szubjektumok mozdulatlaná tétele és rögzítése biztosította, míg a körülhatárolt társadalmi terek felbomlásával – és Agamben szóhasználatával élve: a „meghatározatlanság zónáivá” történő átalakulásukkal – a hatalomgyakorlás posztpanoptikus formái jelennek meg. Az emberek a köz és a magán (munka és szabadidő, termelés és fogyasztás) között egykor meglévő, de mára már lebomlott határain keresztül szabadon mozognak – ennek során a felügyelet posztpanoptikus: mobil, nomád formáiról van szó, amelyek az emberi viselkedés követésére, előrejelzésére és befolyásolására kódolt információt használnak. Ennek a logikának a betetőződése véget vet az aktuális szubjektumok vizuális megfigyelésének, annak helyét a maguk után hagyott adatokból létrehozott számítógépes szimuláció – „dataveillance” – veszi át, amely automatikusan eldönti, hogy ezek a szub-

jektumok bebocsátást nyerhetnek-e helyekre, hozzáférhetnek-e bizonyos javakhoz vagy szolgáltatásokhoz, sőt állampolgárságukról is határoznak (Bogard 1996; Rose 2000: 324–347). Ennek a megközelítésnek az az alapvető mondanivalója, hogy a korrektív panoptikusság egy bizonyos társadalomtörténeti kontextusba ágyazott hatalmi rezsimhez (a fegyelmzéshez) kapcsolódik, és hogy e rezsim hanyatlásának eredményeképpen a panoptikusság normalizáló alapelve is elveszti érvényességét, helyét pedig olyan mechanizmusok veszik át, amelyek az ellenőrzésen alapuló hatalom (*power-as-control*) logikájának felelnek meg.

A panoptikusság újragondolt/kibővített fogalmának alkalmazhatósága

A kritikai recepció harmadik irányzatának képviselői az imént bemutatott megközelítést vallókkal összhangban elismerik, hogy a mai világban már mások a társadalmi viszonyok és a társadalmi ellenőrzés mechanizmusai. Ennek megfelelően a térbeli és időbeli átalakulásokra, valamint az információs technológiák kibontakozására helyezik a hangsúlyt. Ugyanakkor az ellenőrzés deleuze-i vagy a szimuláció baudrillard-i elméletalkotóival szemben a panoptikusságot továbbra is olyan elméleti keretnek tekintik, melynek segítségével a felügyelet problémája megragadható, jóllehet újragondolt vagy kibővített fogalmának használatát javasolják. Így például Gandy (1993) amellett érvel, hogy a megfigyelés panoptikus alapelvét a mindent átható informatikai rendszereken keresztül kiterjesztették, amely rendszerek egész népcsoportok azonosítására és osztályozására szolgálnak, valamint hogy ez a fajta „panoptikus szelekció” az állampolgárok, a dolgozók és fogyasztók számára „normalitásuk” vagy „abnormalitásuk” alapján biztosít lehetőségeket vagy zárja ki őket ezekből. Gandy számára ez a folyamat – jóllehet azt a vizuális ellenőrzésen túlra is kiterjeszti, hogy a viselkedés adatgyűjtés révén történő ellenőrzését is be tudja építeni – ugyanakkor folytonosságot mutat a panoptikusság alapelvével, a megfigyelés-osztályozás-normalizáló ítélet hármasságával. Hasonló irányt követ Poster (1990) is, aki létrehozza a „szuperpanoptikum” fogalmát azzal a céllal, hogy rámutasson: a panoptikus megfigyelés és az emberi viselkedésnek az egyéni adatok folyamatos gyűjtésén alapuló szimulációja párhuzamba állítható egymással. Ez a szimulált egyén képezi azt a kiindulópontot, amely alapján az egyéneket számos területen a feltételezett normalitás vagy digitális lenyomatuk fényében kezelik. A Bogard és mások által képviselt posztpanoptikusság elgondolását bíráló írásában Roy Boyne (2000) leszögezi, hogy „a panoptikusság elve nem halványult el, sőt az ellenőrzés és a felügyelet terén tapasztalható fejlemények a panoptikum mint az elemzést segítő ideáltípus megőrzését szükségessé teszik (2000: 85). Ugyanakkor nem felejt el hangsúlyozni, hogy a megfigyelő hatalom valós társadalmi kontextusától nem lehet és nem is szabad elvárni, hogy az ideáltípusnak megfeleljen. Álláspontja szerint a legtermékenyebb megoldást az jelenti, ha a terminust törlésjel alá (*sous rature*) helyezzzük, s így az elemzés eszközeként továbbra is használható marad, ugyanakkor „a leírás eszközeként érvényességét kétségbe vonjuk” (2000: 303). Az iménti megközelítések mindegyikében közös, hogy a panoptikusság fogalmát továbbra is termékenyen használhatónak tekintik, amennyiben azt (a) a megváltozott körülményekhez lehet igazítani, vagy (b) a hangsúly empirikus általánosíthatósága helyett ideáltípus stáuszára helyeződik.

Látható, nagyon is látható: a tekintet, a hatalom és a szubjektíváció

A láthatóság csapda

(Foucault 1990 [1975]: 273)

A Foucault-féle panoptikumfelfogásra adott fenti reakciók jóllehet különbözőképpen látják azt, hogy a fogalom ma mennyiben maradt használható, de mindegyikük egyetért abban, hogy Foucault megközelítése a láthatóság, a hatalom, a szubjektívítás és a fegyelmezés közötti kapcsolatot kétségkívül pontosan ragadja meg. Annak ellenére, hogy többeknek fenntartásaik vannak azt illetően, hogy vajon ez a modell alkalmazható-e azon körülményeken kívül is, amelyek közepette Foucault felvázolta, a láthatóság-sebezhetőség-szubjektíváció logikáját a társadalmi világ látással kapcsolatos dimenziója estében használható elemzésnek szokás tekinteni. Írásom hátralevő részében a modern francia gondolkodással kapcsolatban a Martin Jay (1994) által azonosított „szkopofóbiára” fogok támaszkodni annak érdekében, hogy rámutassak, a láthatóság alávetettségeként történő foucault-i meghatározása, valamint Foucault-nak a panoptikumról adott leírása („gépezet, amely a legkülönfélébb vágyakat megvalósítva a hatalom egynemű hatásrendszerét gyártja” a láthatóságon keresztül – 1990 [1975]: 276) a látással kapcsolatos tapasztalataink sokféleségét és összetettségét részben figyelmen kívül hagyja. Ezeket a kritikai észrevételeket a látással és láthatósággal kapcsolatos néhány (főleg fenomenológiai és etnometodológiai ihletésű) szociológiai reflexió segítségével fogom kibontani, valamint az emberi viselkedésnek a nyilvános terekben vizuális módon megfigyelt formáival fogom szemléltetni.

Foucault „lesütött szeme”: a látás patológiázása

Martin Jay *Dowcast Eyes* (Lesütött szemek) című főművében arra vállalkozik, hogy feltárja „a látás megtagadását a 20. századi francia gondolkodásban”. Álláspontja szerint a francia filozófia már a 19. század végén, Bergsonnal határozottan „anti-okularocentrikus” fordulatot vett, amely fordulat a későbbiekben meghatározta a francia filozófusok és teoretikusok sajátos gondolkodását, és még ma is meghatározza.⁴ A „látás nemességének” – amely Platón óta a nyugati gondolkodás fontos eleme – elutasítása kettős jelleget ölt: a látás fontosságát egyidejűleg túl-, illetve alulértékeli. Túlértékeli abból a szempontból, hogy az emberi érzékelés többi formájával (a hallással, a tapintással) és a szubjektum kialakulásának más aspektusai-val (például a kommunikációra épülő interszubjektívítással) szemben a szubjektumot szinte kizárólag a vizualitáson keresztül ragadja és határozza meg. Ezzel párhuzamosan a látást alulértékeli, amennyiben az szüntelenül gyanakvós és rosszállás tárgya, mivel az uralom és a felügyelet egy formájaként, vagyis teljességgel negatív szerepben jelenik meg. Jay megfogalmazásában: „A látás továbbra is az érzékelés kitüntetett formája, de szinte minden, amit a modern világban létrehozott, károsnak tekinthető” (1994: 384). Ebből a szempontból, és erre később még visszatérek, a vizualitás tárgyiasító és alávető hatalomként történő foucault-i ér-

4 Az egyetlen figyelmet érdemlő kivétel Merleau-Ponty, aki fenomenológiájában arra törekszik, hogy visszahelyezze a látást az őt megillető helyre egyrészt azért, hogy „az interszubjektív világ kooperatív, komplementer jellegét hangsúlyozza, amelyben a kölcsönös tekintet vizuális [...] jelenség” (Jay 1994: 312), másrészt azért, hogy a látást a szenzoros és a testi tapasztalás hatókörébe utalja.

telmezése korántsem egyedülálló elképzelés, ugyanis az „antiokularista” hagyományon belül már kitaposott ösvényen halad.

A legtekintélyesebb francia filozófusokat és elméletalkotókat valószínűleg egy korábbi hegeli hatással való szakítás tömöríti egy táborba. Hegel ugyanis a látást a kölcsönös elismerés potenciálisan felszabadító viszonyaként fogta fel. Az úr és a szolga híres hegeli dialektikájának (Hegel 1979) feloldására törekvők, többek között Kojève és Hypollite a látás interszubjektivitásában látták egy olyan dialektikus viszonykulcsát, amelyen keresztül a kölcsönös elismerés, ebből kibontva pedig az egyetemes szabadság is elérhető (Kojève 1969 [1947]). Ugyanakkor a hegeli fenomenológiával való szakítás eredményeképpen az elméletalkotók hajlamosak a vizualitás által közvetített emberi kapcsolatokat patológikusként, vagyis az autonómia, a szabadság és az önmegvalósítás szöges ellentétéként felfogni. Ezen megközelítés egyik atyja valószínűleg Sartre volt, aki a *Lét és semmiben* a „nézés” vagy „az abszolút tekintet” (*le regard absolu*) lealacsonyító hatalmát kárhoztatja (Jay 1994: 277, 287–289). Sartre megközelítésében a másik látványa megfosztja a szubjektumot szabadságától, mivel a másik vágyainak és meghatározásának tárgyává teszi, vagyis a szubjektumot egyszerűen „dologgá” (*en soi*) változtatja. Ezzel kapcsolatban Sartre ezt írja: „A másik tekintetét már saját *cselekedetem* belsejében megragadom – mint lehetőségeim megkövülését és elidegenülését [...] a másik tekintete elidegeníti őket tőlem” (Sartre 2006 [1943]: 325). A létezés végtelen lehetőségeinek gátat szab, azt megmeregíti a másik tekintete. Sartre értelmezésében a másik tekintete, akárcsak a Meduszáé, nem más, mint az uralom egy formája:

Miközben megpróbálok megszabadulni a másik befolyásától, a másik is szabadulni próbál az enyémtől, miközben megpróbálok alávetni magamnak, ő is ugyanezt teszi. (...) A konfliktus az eredendő értelme a másikért-létnek (Sartre 2006 [1943]: 455).

A láthatóságnak az a felfogása, amely a szubjektum tapasztalatát a másik tekintetével kapcsolatban patológiaként értelmezi, a második világháború utáni francia filozófiában visszatérő elemnek számít. Például a Lacan által körvonalazott „tükrőstádiumban” a gyerek az önmagáról alkotott külső nézőpontok belsővé tétele révén nyeri el helyét a társadalmi-szimbolikus rendben (Lacan 1977 [1966]: 1–7). Jóllehet ez a szubjektummá válás nélkülözhetetlen előfeltételeként jelenik meg, a szubjektum beleragad önmaga félreismerésébe, mivel a másik tekintete nem tud a szubjektum belsőlegességéről képet alkotni (Sarup 1992: 36; Butler 1999: xx, 175, 185). Hasonlóképpen, Althusser felfogásában a szubjektum kényszerű előállítását ismét megjelenik azáltal, hogy az ideológiai apparátusok által megjelenített „Másik Szubjektum” (Althusser 1996 [1970]: 407) az egyént transzszubjektív jelentésstruktúrába történő beágyazódásra szólítja fel.

A szubjektum látáshoz mint uralomhoz való viszonyának e logikája Foucault-nál is jelen van, a szubjektum ugyanis az alkotó és rendező tekintet által körvonalazódik – legyen szó orvosi szaktudásról, tudományos tudásról, büntető- vagy nevelőintézetekről, az állam számító racionalitásáról vagy a panoptikus technológia névtelen és „cselekvő nélküli” apparátusáról (Barnett 1998: 23–24). Ahogyan Jay fogalmaz: „[...] rejtőzködő és láthatatlan istenével a panoptikum a sartre-i »abszolút tekintet« legparanoidabb architekturális megtestesülése volt” (1994: 410).

Majd ezután megjegyzi, hogy „a külsődleges tekintet belsővé és önszabályozó mechanizmussá válik”, és „ez az új kontrollmechanizmus mindenekelőtt a modern világ vizuális

ökonómiájának volt része” (Jay 1994: 410). Ily módon a panoptikus hatalom kontextusában a látás az uralom, a „látás ökonómiája” pedig a modern világ szinonimájává válik. Természetesen azért, hogy Foucault a hatalmat nietzsche-i módon, vagyis természetéből adódóan produktívként fogja fel, az autonómia és a heteronómia közötti különbségtételt igyekszik elkerülni, s így szakít azzal a felfogással, hogy a hatalom kizárólag az uralomgyakorlás és az elnyomás eszköze lehet. Ugyanakkor azon szándéka ellenére, hogy a látást *analitikus* szempontból ontológiailag „pozitívként” jelenítse meg, *normatív* szempontból azt másokra rákényszerített ellenőrzésként fogja fel. Míg Foucault elmélete szakít a hatalom ellentétéként esetlegesen megjelenő autonómia és szabadság fogalmával, a tekintet alávétő erejét politikai és morális szempontból továbbra is károsnak látja. Így például a panoptikumról egy gépezet „ördögi” elemeként beszél, és megpróbálja a „normalizáló” hatásával szembeni ellenállás lehetőségét elméleti szinten kidolgozni (ez későbbi írásaiban az „önmagunkkal való törődés” esztétikájának „etikájában” ölt testet). Ahogyan többek között Habermas (1998 [1985]) és Nancy Fraser megjegyezték, Foucault elméletében van egy mélyen rejlő normatív tartalom, amely „az autonómia, a méltóság és a reciprocitás ideáljaira való burkolt utalásként” jelenik meg (McNay 1994: 158), és amely szembeszegezhető a panoptikus láthatóságban rejlő „erő egyoldalú uralmával” (Honneth 1991 [1988]: 174).

De akkor mi a probléma a látás és a láthatóság uralomként történő felfogásával? Röviden azt mondhatjuk, hogy a vizualitásból mint az emberi tapasztalás egy formájából minden más lehetőséget kizár, a látáson keresztül esetlegesen aktualizálódó többértelműséget és komplex dinamikákat marginalizálja. Ennek a „redukcionizmusnak” több oldala is van. Először is a láthatóság itt kizárólag *episztemológiai* terminusokban, Foucault híressé vált „hatalom-tudás” fogalompárosának részeként, modern formában pedig a (humán) tudományok diskurzusában és gyakorlatában jelenik meg. A láthatóság episztemológiai-tudományos megközelítése a többi (hermeneutikai, emocionális, kommunikatív) lehetőséget jelentéktelennek tekinti. Axel Honneth éles szemmel megjegyzi, hogy az uralmat gyakorló tárgyasítító tekintettől függetlenül „bátorított és rosszálló, kérdező vagy beleegyező, invitáló vagy szkeptikus” tekintetekkel is találkozhatunk, amelyek ily módon „nem szükségszerűen láncolnak minket egyetlen cselekvési célhoz” (Honneth 1985: 162–163). Ezek a tekintetek számos különböző módon képesek bennünket megerősíteni vagy kérdőre vonni, és mi pozitívan vagy negatívan reagálunk rájuk sajátos vegyértéküktől, a komplex társadalmi kontextusokhoz fűződő viszonyuktól, jelentésstruktúrájuktól és azon gyakorlatoktól függően, amelyekben megnyilvánulnak. Másodsor, a normák, amiket Foucault megközelítésében a láthatóság közvetít, teljes mértékben a fegyelmező célzatú normalizációhoz kapcsolódnak – „Foucault könyvében hajlamos a norma mint kollektív előállított morális értékek fogalmát a normalizáló erő fogalmával összemosni” (McNay 1994: 112). Ekképpen a vizuális úton közvetített normák és a morális cselekvés viszonya a kárhoztatott fegyelmező hatalom működésére redukálódik. Harmadszor, a tekintet tárgya *passzivitásában* van megragadva, és kizárólag arra van kárhoztatva, hogy a fegyelmező hatalom által előírt viselkedési mintázatot belsővé tegye. Ez a megközelítés figyelmen kívül hagyja azt az *aktív* szerepet, amelyet a szubjektum a tekintet „fogadásában” játszik, és gyakorlatilag lehetetlenné teszi a kreativitás és az ellenállás lehetőségének kielégítően pontos megragadását. A következőkben a társadalmi szubjektumok vizuális tapasztalatának e figyelmen kívül hagyott dimenzióit fogom kibontani annak érdekében, hogy érzékeltessem, a felügyelet panoptikus logikája milyen jelentős mértékben alkalmatlan e tapasztalat leírására.

A panoptikus hatalomgyakorlás hatékonyságának egyik létfontosságú elemére Foucault a következőképpen világít rá:

Ebből fakad a panoptikum fő hatása: a hatalom automatikus működését biztosító láthatóság tudatos és folyamatos állapotát gerjeszti a foglyokban (...), mert a lényeg az, hogy a rab tudatában legyen annak, hogy figyelik (Foucault 1990 [1975]: 201, kiemelés Majid Yar; a fordítást módosítottam – *a ford.*).

Ahogy arra korábban már felhívtuk a figyelmet, Foucault bizonyos értelmezői, többek között Norris és Armstrong szerint a láthatóság *állandósága* okoz problémát, amennyiben valaki megpróbálja a panoptikusság elvét a börtönön kívüli környezetre kiterjeszteni. Ugyanakkor álláspontom szerint Foucault értelmezésében a panoptikum alapelvét a jelző, vagyis a *tudatos* szó képezi. Ez azt jelenti, hogy a panoptikus hatalom működése lényegét tekintve nem a *láthatóságra* (a szubjektum látható a megfigyelő tekintet számára), hanem a *láthatóság láthatóságára* épül, vagyis arra, hogy a szubjektum *tudatában van* annak, hogy megfigyelik (*látja és felismeri, hogy szemmel tartják*), aminek hatására a szubjektum saját viselkedését maga kezdi el fegyelmezni. Annak a felismerésnek a központi jellege, hogy a szubjektum tudatában van annak, hogy megfigyelik, teljesen ellentétes Foucault bevallott szándékaival, mivel világosan elveti a tudatnak a francia filozófiai életet egykoron meghatározó filozófiáját (ez legvilágosabban a fenomenológiai hagyományban, annak is leginkább a husserli megfogalmazásában érhető tetten). Mindazonáltal a szubjektum tudatosságának fontossága a panoptikus hatalomgyakorlás kérdését megnyitja az intencionalitás fenomenológiai problémája számára, a kérdés számára, hogy mi az, amire a szubjektum *figyelmet fordít* azzal a világgal összefüggésben, amellyel találkozik. Ha a szubjektum nincs tudatában láthatóságának (nem fordít rá figyelmet), akkor a láthatóság és a felügyelet közötti kapcsolat szertefoszlik. Ez Foucault szóhasználatában annyit jelent, hogy a csapda nem lép működésbe. A szubjektív tudatosság beemelése azt eredményezi, hogy a panoptikum mint a hatalomgyakorlás generikus technológiájának hatékonysága az érintett egyének értelemdadási tevékenységétől válik függővé. Ezen áll vagy bukik a panoptikum hatékonysága.⁵ Azok a megközelítések, amelyek a panoptikusság modelljét a nyilvános terekre is ki akarják terjeszteni, hajlamosak a szubjektum részéről figyelmet és tudatosságot *feltételezni* ahelyett, hogy elismernék: az igazolás terhét ők kénytelenek viselni, nekik kell bizonyítaniuk, hogy ez az általános tudatosság valóban létezik. Ahogy a továbbiakban megmutatom, ténylegesen szólnak szociológiai érvek amellest, hogy az egyének, akik nyilvános (vizuális megfigyelés alatt álló) terekben valamilyen tevékenységet végeznek, jelentős mértékben *figyelmen kívül hagyják* azt a tényt, hogy

5 Könnyen lehetséges, hogy ez az „eltolódás” Foucault könyvének logikájában azon erőfeszítésével függ össze, hogy a *Felügyelet és büntetés* utolsó fejezeteiben) a fegyelmező hatalom modelljét az egész társadalomra kiterjessze. Másképpen fogalmazva, a panoptikusságról szóló részt közvetlenül megelőző fejezetekben Foucault arra törekszik, hogy a vizuális megfigyelést olyan *technikaként* jelenítse meg, amely különböző eszközök olyan együttesének részeként működik, amelyek a normalizáló és individualizáló ítélettől a korrekatív beavatkozásig és szankcióig terjednek. A panoptikusság elvének a társadalom egészére történő kiterjesztése azért problematikus, mert ekkor pontosan azok a járulékos technikák és körülmények hiányoznának, amelyek számára lehetővé teszik, hogy fegyelmező hatalomként funkcionáljon. Az eszköztár ezen elemei nélkül a panoptikum a kikérdezés (*interpellation*) ideológiai modelljévé változik vissza, amelyben a szubjektum tudata kénytelen mindazt a feladatot elvégezni, amelyet, mivel hiányoznak, az elkülönítés, a térbeli rögzítés, a normalizáló ítélet és a javító célú intézkedés nem tud elvégezni.

térfigyelő rendszereken keresztül ellenőrzik őket, s így esetükben a láthatóság fegyelmező hatása sem tud érvényesülni.

Mi az, amit látunk? Láthatóság és láthatatlanság a mindennapokban

A felügyelet láthatósága (látom, hogy látnak) és normalizáló-fegyelmező hatása közötti összefüggés a *surveillance studies* képviselőinek figyelmét is felkeltette. Valóban, az a tény, hogy az emberek szemmel láthatóan nem vesznek tudomást arról, hogy egy területen CCTV-hálózat van kiépítve, jól magyarázza azt, hogy a CCTV-rendszerek miért nem hatékonyak a bűnözés és/vagy a nyilvános viselkedés egyéb nem kívánatos („antiszociális”) formáinak visszaszorításában. Ezzel összefüggésben Ditton (1999) például (a glasgow-i CCTV-rendszerrel kapcsolatos írásában) megjegyzi, hogy „ahhoz, hogy a CCTV-kamerák elrettentés révén mérsékelni tudják a bűnözést, természetesen az szükséges, hogy az emberek tudatosítsák magukban jelenlétüket”. Majd hozzáteszi, hogy a CCTV-rendszer által megfigyelt területen végzett kérdőíves felmérés adatai azt mutatták, hogy „a CCTV-kamerák telepítése után három hónappal az embereknek mindössze 33%-a volt egyáltalán tisztában azzal, hogy ott kamerák működnek. A telepítést követő 15. hónapra ez az arány mérsékelt növekedést mutatott: 41%-ra emelkedett”. Ez két dolgot implicál: (1) az elhanyagolható elrettentő hatás részben azzal hozható összefüggésbe, hogy az emberek alig voltak tudatában annak, hogy CCTV-kamerákkal megfigyelik őket, és (2) ha többen lennének ennek tudatában, akkor az elrettentő hatás valószínűleg jobban tudna érvényesülni.

Ugyanakkor a viselkedés önszabályozása és a megfigyeltség tudata közötti kapcsolat efféle konstrukciója félreértésen alapszik, amennyiben a „tudatot” (annak tudatát, hogy az embert látják, hogy a kamera látóterében van) itt két elvont és kontextusából kiragadott értelemben használják. A „tudatosság” jelen esetben egyfajta kognitív tartalmat jelent, tudást, amelynek valaki vagy birtokában van, vagy nem. A „tudatában van-e annak, hogy ezen a területen CCTV-rendszer van telepítve?” kérdés ugyanolyan megítélés alá esik, mint az, hogy „tudatában van-e annak, hogy a dohányzás rákot és szívbetegségeket okoz?”, vagy a „tudatában van-e annak, hogy az autók hozzájárulnak a globális felmelegedéshez?”. A tudatosság két utóbbi, széles körben elterjedt esetében pontosan az az érdekes, hogy alig vannak hatással az emberek viselkedésére. A problémát itt az okozza, hogy „a CCTV-kamerák tudata” *empirikus* és *kognitív* jelenségeként jelenik meg – „látni a kamerát” olyan, mintha azt kérdeznék az embertől, hogy „most hány ujjamat mutatom?”. Ez a megközelítés pont azt hagyja figyelmen kívül, hogy a viselkedés szempontjából jelentőségteljes látás tulajdonképpen *társadalmi folyamat*, ami azt jelenti, hogy gyakorlati tevékenységeink során környezetünk különböző elemeire szelektíven fordítunk figyelmet. Hogy mi az, ami *láthatóvá* vagy *láthatatlanná* válik (mi az, amit „látunk” vagy „nem látunk”, amiről „tudomást szerzünk” vagy „nem szerzünk tudomást”, ami „figyelmünket magára vonja” vagy „elkerüli”), az a rutintevékenységek és a mindennapos kényszerek világában folyamatos egyezkedés tárgya.

Ezt az alapvető fontosságú kérdést Schütznek és Garfinkelnek a (számunkra „valódi világgá” összeálló) mindennapi tapasztalat és tevékenység megkonstruálásával kapcsolatos észrevételei világítják meg. Schütz fenomenológiai elmélete arra az elgondolásra épül, hogy a világról szerzett tudáskészletünk nem csak „elvont” tényeket, de nagyon fontos, hogy hitteket, várakozásokat és szabályokat is – amelyek számunkra az értelmezést és a cselekvést egyáltalán lehetővé teszik – magában foglal. A világról szerzett tudásunk (hogy mi az, amit

„valósnak” és fontosnak tartunk) a *tipizációk* és a *relevanciák* társadalmilag közös rendszerére támaszkodik. Az, hogy egy tárgy releváns-e (vagyis hogy gyakorlati okokból „láthatóvá” válik-e), annak függvénye, hogy az egyének éppen milyen közös társadalmi gyakorlatban vesznek részt (Bernstein 1979: 146–148). Ezt a felismerést etnometodológiájában Garfinkel még részletesebben kibontja. Rámutat arra, hogy a mindennapi tevékenységek olyan képességeken keresztül valósulnak meg, amelyek szelektíven ragadják meg a világ elemeit, ily módon azt, hogy mi látható, a „láthatóan-rationális-és-minden-gyakorlati-cél-számára-jelentéssel-bíró” (Garfinkel 1984: vii)⁶ határozza meg. De melyek lennének a „gyakorlati céljaink”, amikor elmegyünk otthonról és belépünk a nyilvános terekbe? Szelektív figyelemstruktúráinkat általában az alapján szervezzük meg, hogy melyek azok a banális tevékenységek, amelyek számunkra lehetővé teszik, hogy a mindennapi élet kompetens résztvevőiként viselkedjünk – átkelünk az úton, kikerüljük a többi járókelőt, működtetjük mindazokat az interakciós képességeinket, amelyek segítségével be tudunk illeszkedni (kenyeret veszünk, elérjük a buszt, italt rendelünk, eljutunk A-ból B-be). Ebből adódóan nagyrészt és általában környezetünk tulajdonságai láthatók számunkra, amelyeket rutin tevékenységeink során szükséges tekintetbe vennünk. A megfigyelőrendszerek, például a CCTV-kamerák könnyen észrevétlenek maradhatnak abban az értelemben, hogy (a gyakorlati céljaink kontextusában) „látjuk, de nem vesszük észre őket”, mivel a társadalmi valóság „szokványos háttérelmeit” képezik. Mivel a megfigyelőeszközök kereszttüzeiben korántsem vagyunk az „állandó és tudatos láthatóság” állapotában, általában nem sok ügyet vetünk rájuk abban az értelemben, hogy tevékenységünket alig befolyásolják (az etnometodológia szóhasználatával ez annyit tesz, hogy nem tartoznak világunk azon elemeihez, amelyek „a cselekvés reflexív ellenőrzésének” részét képezik⁷). Leegyszerűsítve ez annyit tesz, hogy a társadalmi cselekvő, aki mindvégig azzal volt elfoglalva, hogy a háztetőkre, oszlopokra és emelvényekre erősített kamerákat fürkésze és regisztrálja, majdhogynem képtelen lenne a társadalmi életre, vagyis figyelmet fordítani és reagálni környezetének közvetlenül és gyakorlati szinten releváns emberi és anyagi elemeire. Aki így viselkedik, annak mint téveszmés paranoiásnak a többiek hátat fordítanak. Másképpen megfogalmazva, nagyon valószínű, hogy míg a CCTV-kamerák jelenlétének empirikus, kognitív értelemben „tudatában vagyunk”, addig általában *gyakorlati értelemben nem tudatosul bennünk* mindennapi tevékenységeink végzése során. Amennyiben a panoptikus hatalomgyakorlás logikája az annak „alávetett” egyének

6 Fontos felhívni a figyelmet arra a sajátos jelentésre, amit az etnometodológusok a „gyakorlati” terminusnak tulajdonítanak. A „gyakorlati célok” itt nem a tevékenységek egy sajátos csoportjára utalnak, amelyeket a „gyakorlati” világból kiemelkedő „teoretikus” megközelítéstől el lehetne választani, s ily módon a dolgokra másképpen lehetne rátekinteni (ahogyan például Husserl 1998 [1936] teszi az eredeti fenomenológiai különbségtételével, melynek során elkülöníti a „természetes beállítódást” és a fenomenológiai elemzés sajátos beállítódását, minthogy ez utóbbi „zárójelbe teszi” ezt a beállítódást annak érdekében, hogy a figyelmet a magukban való jelenségekre irányítsa). Ehelyett azt mondhatjuk, hogy az etnometodológia perspektívájából minden emberi tevékenység definíció szerint „gyakorlati”. Ily módon a tény, hogy a felügyelet kérdésével foglalkozó kutatók körültekintően vizsgálják a térfelügyelő rendszerek jelenlétét, nem magyarázható meg azzal a megállapítással, hogy ez azért van, mert a gyakorlati társadalmi tevékenység világán „kívül állnak”, azt mintegy kívülről veszik szemügyre. Ehelyett inkább azzal magyarázható, hogy az *adott tevékenység, amelyben részt veszünk*, megköveteli, hogy ezekre a megfigyelőrendszerekre figyelmet fordítsunk (láthatóvá tegyük őket). Így tehát az a tény, hogy láthatók számunkra, összefügg az általunk éppen végzett tevékenységeket meghatározó gyakorlati célokkal.

7 Az efféle reflexió tartós, jóllehet társadalmilag-gyakorlatilag beágyazott jelenlétével kapcsolatban a mindennapi életben lásd többek között: Lynch (2000).

részéről tudatosságot és értelemadást előfeltételez, akkor általánosságban igen valószínű, hogy cselekvésük „normalizálása” szempontjából csak korlátozott hatása lesz.⁸

A norma patologizálása

Egy második pont, amelyet a láthatóság foucault-i felfogásában bíráltam, az, hogy a normát egy kártékonynak tekintett normalizáló hatalomra redukálja, amelyet ily módon gyanakvással kell szemlélni (ezt nevezte Nancy Fraser Foucault „kriptonormativitásának”, ami a norma normatív elutasítását jelenti). A szabályvezérelt tevékenység normatív dinamikája a nyilvános tevékenységek és a magánélet esetében is sokáig a szociológiai figyelem középpontjában állt. Garfinkel például a társadalmi viselkedést explicit módon az erkölcsi rend problémájaként kezeli – a társadalmi szabályok látványos megszegése a morális helyeslés és elítélés széles tárházát nyújtja.⁹ Ezzel összhangban Goffman szociológiai elemzéseiben a látás és a láthatóság interszubbjektív dinamikáját járja körül, illetve ezek központi jelentőségét a mindennapi élet mint morális rend előállítására szempontjából (lásd Goffman 1963, 1972, 2000 [1959]). Mindazonáltal ezek a megközelítések „a látás patologizálása” mint normalizáló technológia foucault-i felfogásával több ponton is fontos eltéréseket mutatnak. Legelőször is, a társadalomban élő egyén semmilyen értelemben nem tekinthető a normalizáló tekintet passzív (és „engedelmessé” váló) tárgyának, hanem saját láthatóságának aktív és kreatív alakítója. A láthatóság mezejébe az önbemutató számos eszközzel és képességével felvértezve lép be, és láthatóságát reflexív módon az általa kitűzött gyakorlati céloknak és terveknek megfelelően alakítja. Másodsor, Garfinkel és Goffman számára az, hogy az efféle normalizált morális rendet a kölcsönös vizuális (és verbális) megfigyelésen és ellenőrzésen keresztül állítják elő, nem egyszerűen az udvariasság legalapvetőbb struktúráinak, de a cselekvések összehangolásának, a *felfoghatóságnak* és az *érthetőségnek* is előfeltételét jelenti (röviden: a társadalmi életet *teszi lehetővé*, és mint ilyen bármiféle társadalmi ontológia létfontosságú előfeltételét jelenti). Harmadsor pedig, ahogy Axel Honneth (1995 [1990]) és mások kifejtették, a társadalmi interakciók látható dimenziói alapvető fontosságúak a kölcsönös elfogadás vagy *elismerés* mechanizmusai szempontjából, amelyeken keresztül szubbjektív önbecsülésünkhöz objektív megerősítést igyekezzünk társítani. A látás mint a hatalom alávető-eltárgyasító technológiájának foucault-i megközelítése a „tekintet” ezen ugyancsak fontos aspektusait következetesen marginalizálni igyekezik.

8 A CCTV-kamerás térfigyelőrendszerre (legalább) két másik válasz is adható. (1) Átmenetileg regisztráljuk a kamerák jelenlétét és megfigyelés alatt álló viselkedésünknek tudatára ébredünk, azonban gyakorlati okokból elfelejtjük, hogy ott vannak, s közvetlenebb kényszerekbe merülünk bele. Erre jó példa lehet a Big Brother valóságshow résztvevőinek viselkedése – jóllehet „tisztában vannak” azzal, hogy folyamatosan megfigyelés alatt állnak, azonban viselkedésükkel kapcsolatban figyelemre méltó, hogy igen hamar teljesen belemérik a mindennapi és szabályszerű társadalmi tevékenységekbe (evés, alvás, fürdés, vakaróztatás, ásitás, céltalan beszélgetés stb.). (2) A CCTV-kamerarendszerek jelenléte csak akkor gyakorol hatást a tudatunkra, ha gyakorlati szempontból *tényleg* relevánsakká válnak például *azt követően*, hogy a nyilvánosan végzett rutin jellegű tevékenység és interakció normális rendje összeomlik. Másképpen megfogalmazva, a kamerák minden gyakorlati cél számára láthatóvá válhatnak olyan specifikus interakciós kontextusokban és társas forgatókönyvekben, ahol szükség van arra, hogy észrevegyük őket. Ugyanakkor az „észrevétel” e két típusa csak helyhez kötött kivétel a láthatóság általános szabálya alól.

9 Ezzel kapcsolatban lásd például a normaszegés híres Garfinkel-féle kísérleteit (*breaching experiments*), amelyek rámutatnak arra, hogy a cselekvőknek, akik a társadalmi élet morális rendjével megpróbálnak szakítani, milyen nehézségekkel kell szembenéznük (Garfinkel 1984: 2. fejezet).

A láthatóság panoptikus koncepciója mint a hatalomgyakorlás fegyelmező módozata egy harmadik és egyben utolsó problémát is felvet: az ellenállás. Foucault törekedett arra, hogy elméletében az ellenállás lehetőségét is körvonalazza, rámutatva arra, hogy a hatalom gyakorlása szükségszerűen ellenállást szül, amely a „produktív” erők játékában jelenik meg. Ezt írja: „nem létezik hatalmi viszony ellenállás nélkül; ez utóbbi annál valóságosabb és hatékonyabb, mivel éppen ott jön létre, ahol a hatalmi viszonyokat gyakorolják” (1980 [1977]: 142). Ugyanakkor, ahogyan számos bíráló megjegyezte, az ellenállásnak ez a fogalma problematikus, amennyiben a hatalom/tudás ikerfogalmainak produktív foucault-i konceptualizálása, valamint „antihumanista” felfogása – amelynek szellemében a szubjektumtól mindenféle ontológiai integritást megtagad, amíg az a hatalom mobilizálása révén létre nem jön – kevés elméleti lehetőséget biztosít a szubjektumnak az aktív ellenállás kifejtésére. Ahhoz, hogy a szubjektum ugyanakkora mértékű ellenállás kifejtésére legyen képes, mint a hatalom, amely fölötte „uralmat gyakorol”, túlságosan képlékeny, túlságosan nagy mértékben abba a produktív ökonómiába ágyazódik be, amely őt tárgyként-szubjektumként létrehozza. A fegyelmezésnek a panoptikumban testet öltő technológiai túlságosan rátelepszene azokra a mindennapi gyakorlatokra, amelyekben a szubjektum képes lehetne az ellenállás forrását fellelni (MacNay 1994: 101–102). Ahogyan Michel de Certeau megfogalmazta, az uralkodó panoptikus műveletek „monoteizmusa” háttérben felsejlik a rejtett vagy *szétszórt gyakorlatok* „politeizmusának” létezése és továbbélése (de Certeau 1986: 48). E kitérő végén a panoptikus tekintettel szembeni ellenállás egy gyakorlatát fogom megvizsgálni, amely kiválóan rámutat arra, hogyan válik képtelenné a felügyelő tekintet arra, hogy a neki alávetettek esetében a szándékolt normalizáló hatást kiváltsa. Jóllehet ez az egyetlen példa nem elégséges annak alátámasztására, hogy az efféle ellenállás valóban képes lehet a megfigyelés különféle közegeiben és gyakorlataiban megjelenni, ugyanakkor a szemléltetés céljára kiemelt alkalmasnak tűnik – de mint ilyen, inkább felvetésként, semmint bizonyítékként érdemes kezelni.

Ha valaki a panoptikus hatalomgyakorlással kapcsolatos kijelentéseket névértékükön kezelné, akkor a *szökés* jelenthetné számára az ellenállás egyetlen lehetséges formáját; ez a felügyelő apparátus által nem látott helyek felkutatása révén a kivonulást jelentené „a hatalom tekintetének” hatóköréből. Ez egyfajta „agorafóbiát” eredményezne, és azt jelentené, hogy az ember tevékenységei a megfigyelt terek elkerülésének szándéka köré szerveződnek. Ugyanakkor szeretnék rámutatni arra, hogy a társadalmi szubjektum reflexív és kreatív képességei alternatív ellenállási formákat is lehetővé tesznek, amelyek nem elismerik, hanem kétségbe vonják a megfigyelő tekintet hatalmát. Természetesen itt is arról van szó, hogy az emberek igyekeznek kivonni magukat e tekintet mindenhatósága alól, de azért, hogy annak figyelmét magukra vonják, élvezik ezt a helyzetet és játékosan viszonyulnak hozzá. Ezen ellenállási stratégiák működését a térfigyelőkamera-performansz jelenségén keresztül fogom röviden bemutatni. A „Surveillance Camera Players” (Térfigyelőkamera-színészek) megnevezés művészekből és aktivistákból álló, egymáshoz lazán kapcsolódó csoportokat jelöl. Nyolc különböző országban jelenleg mintegy 23 csoport működik. 2002. szeptember 11-én megrendezték a második „Térfigyelőkamera-ellenes Nemzetközi Napot” (International Day Against Video Surveillance). A megfigyeléssel szemben kifejtett ellenállásuk egyszerű alapon nyugszik: ahelyett, hogy megpróbálnák a kamerák tekintete elől elbújni, tudatosan

keresik a kamerákat, amelyek előtt performanszokat adnak elő. Ezek lehetnek akár avantgárd színdarabok (például a *Godot-ra várva*) vagy olyan írott művek adaptációi, amelyek közvetlenül a megfigyelés vagy az uralom témáját vizsgálják (például Orwell 1984-e vagy Wilhelm Reichtől *A fasizmus tömegpszichológiája*). A performanszokat magántulajdonban lévő szervezetek, például nagy üzleti vállalatok vagy közhatalmat gyakorló szervezetek, például a rendőrség vagy a közlekedési vállalat biztonsági szerveinek kamerái előtt adják elő. A performanszról fényképek és/vagy videók készülnek, amiket aztán az interneten tesznek közzé. Ugyancsak gyakran előfordul, hogy előre kitűzött időpontokban webkamerák előtt játszanak, ily módon a nézők a világ bármely tájáról élőben kísérhetik figyelemmel a „műsort”. Az első (és egyben a legaktívabb) színjátzó csoport, a New York Surveillance Camera Players¹⁰ (New York-i Térfigyelőkamera-színészek) tagjai motivációjukat egy kiáltványban¹¹ a következőképpen fogalmazták meg:

(...) az ingyenes műsoridő és az érdeklődő közönség a gerillaszínészet számára lehetővé teszi, hogy felhívjuk a performanszainkat felügyelők figyelmét arra, hogy ők maguk is vizsgálat alanyai (...) ha az ellenség mindent figyelő szemekkel zsúfol tele, akkor nekünk az a feladatunk, hogy belenézünk ezekbe a szemekbe, és tudtukra adjuk, hogy milyen szánalmasnak tartjuk őket.

Az efféle gyakorlatok vajon milyen tanulságokkal szolgálnak számunkra a panoptikus hatalomgyakorlás logikáját és korlátait illetően? Mindenekelőtt azzal, hogy a láthatóság és a normalizáló hatalom viszonya talán nem annyira egyértelmű, mint amilyennek első ránézésre látszik – a vizuális megfigyelés intenzitásának növekedése nem szükségszerűen vált ki az egyénekből ennek megfelelő mértékű önfegyelmezést. Sőt; a tekintet irányítható, „foglyul ejthető”, és „rá lehet kényszeríteni”, hogy azt nézze, ami előtte zajlik – jelen esetben azokat a viselkedéseket, amelyek semmilyen formában nem felelnek meg azoknak a normáknak, melyek belsővé tételét és követését a megfigyelt szubjektumoktól elvárják. Vagyis itt a vizuális hatalom Foucault által körvonalazott ökonómiájának a visszajára fordításáról van szó, mivel *önmagunk láthatóvá tétele* a megfigyelő tekintet hatékony működését ássa alá. Másodszorban, meg kell jegyeznünk, hogy a színjátzók nem egyszerűen a kamerának játszanak, hanem a nézés irányát is *meg akarják fordítani* oly módon, hogy „a performansz felügyelői” maguk váljanak erkölcsi ítélet tárgyává. Azáltal, hogy „a szemükbe néznek”, a színjátzók visszafordítják a „kérdező tekintetet” (*interpellative gaze*) a figyelők irányába, és a láthatóság megfordítását olyan ítélet megfogalmazására használják fel, amely vagy gúnyt űz a megfigyelés komolyságából (tudassuk *velük*, hogy *mi* mennyire hülyének tartjuk *őket*), vagy pedig (például az 1984 vagy *A fasizmus tömegpszichózisa* előadásával) a megfigyelőket morális vagy politikai vétségben marasztalja el.

Itt fel kell idéznünk azt a korábbi megállapításunkat, hogy amennyiben a panoptikumot megfosztják azoktól a javító és intervenciók stratégiáktól, amelyekre támaszkodik, akkor hatékonysága egyre nagyobb mértékben annak függvényévé válik, hogy a szubjektum tudatát mennyire képes manipulálni. Márpedig a beavatkozás lehetőségétől megfosztva ez a kérdésre épülő játék törékennyé válik, mivel ahhoz, hogy hatékonyan működhessen, elengedhetetlen, hogy a szubjektum-tárgyak *komolyan vegyék a játékot*. Ez azt jelenti, hogy a szem

10 A New York-i Térfigyelőkamera-színészek egész Amerikát bejárták előadásaikkal, de Hollandiába, Németországba, Olaszországba és az Egyesült Királyságba is eljutottak.

11 „Guerilla Programming of Video Surveillance Equipment”, www.notbored.org/gpvse.html.

hatalma annak függvénye, hogy a szubjektumok *elismerik-e ennek a hatalomnak a létezését*. Amennyiben a hatalom képes a normalizációt kikényszeríteni, ez maga is a szubjektumok azon hitének performatív hatása, hogy a szubjektumok elhiszik róla: képes erre. Ahogyan Zlavož Žižek fogalmaz:

Az alattvalók azt hiszik, hogy valamely embert azért tekintenek királynak, mert ő maga már király, jóllehet a valóságban ez az ember csak annyiban lehet király, amennyiben az alattvalók ekként viszonyulnak hozzá (...) a király karizmája az alattvalók szimbolikus rituáléjának performatív hatása (...) Abban a pillanatban, hogy az alattvalók tudatára ébrednek annak, hogy a király karizmája nem más, mint performatív hatás, ez a hatás megszűnik (Žižek 1991: 33).

Mindez arra enged bennünket következtetni, hogy amint a panoptikumot megfosztják a tágabb értelemben az alapját képező technikáktól, ugyanaz történik vele, mint Ózzal, a nagy varázslóval: hatalma arra, hogy másokat utasítson, ezen emberek abbéli hitéből táplálkozik, hogy ő mindenható, illetve abból, hogy komolyan veszik baljós hatalmát vagy fenyegetéseit, az ellenszegülőeknek a szankcióval való alig burkolt fenyegetését vagy büntetését. A probléma abból adódik, hogy ez a hatás megszűnik, amint valaki kiszáll a játékból és a függönnyt széthúzza – a színjátékosok részéről a gúny, a nevetés, illetve az, hogy nem hajlandók a panoptikumot komolyan venni, megrengeti a panoptikum hatalmának mítoszát és fegyvelmező hatásának aláásásával fenyeget.¹²

Konklúzió: amit a szem nem láthat

Jelen írásomban arra törekedtem, hogy a Foucault-féle panoptikum fegyvelmező logikájával kapcsolatban kritikai észrevételeket fogalmazzak meg. Amellett érveltem, hogy a *surveillance studies* irányzatán belül a panoptikummal kapcsolatban alapvetően háromféle felfogással találkozhatunk. Változó mértékben vagy elfogadják, vagy elvetik, hogy a koncepció az elektronikus megfigyelőrendszerekkel felügyelt nyilvános terek esetében is használható. A „szkeptikusabb” bírálók közül egyesek amellett érvelnek, hogy alkalmazhatóságának éppen az szab korlátot, hogy a megfigyelés nyilvános térben pont azzal a hatékonysággal nem rendelkezik, amelyet – ahogyan Foucault is kifejti – számára az intézményi környezet biztosítani szokott. Mások ennél is mélyrehatóbb kritikát fogalmaznak meg, és felvetik annak lehetőségét, hogy a társadalom túlnőtt már a hatalom fegyvelmező logikáján, és ez a fejlemény egyre nagyobb mértékben aláássa a panoptikus megfigyelés Foucault által leírt működési módját. Írásomban amolyan bevezetőként arra törekedtem, hogy az efféle „szkeptikus” kritikai megközelítéseket számos filozófiai és társadalomelméleti forrásra tá-

12 Az ellenállás e logikája első látásra kontinuitást mutathat a karnevál Bahtyin (2002) által leírt elméletével, amelyben a nevetés, a tréfálkozás és hasonlók a mindennapi életet irányító kényszerítő szabályok, szerepek és normák „profanizálására” szolgálnak (a „visszajára fordítás” ehhez hasonló logikájával kapcsolatban lásd Victor Turnernél 2002 [1969] az „antistruktúra” címszót). Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a karnevál megrendezésére bizonyos térbeli és időbeli korlátok között (például fesztiválok alkalmával) a hatalom ad engedélyt. Ha így nézzük a dolgot, akkor a karnevál nem jelent veszélyt a kényszerítő és hierarchikus társadalmi rendre, sokkal inkább reprodukálja azt. Ezzel szemben az ellenállás azon formája, amelyről esetünkben szó van, se nem engedélyezett, se nem szorítható időbeli és térbeli keretek közé, amelyekben belül (és szigorúan ezeken belül) elfogadhatónak minősül. Sőt a vizuális megfigyeléssel szemben kifejtett ellenállás, illetve az ellenállás efféle visszajára fordítása nem korlátozott, s mint ilyen, a „normalizáló” hatalom működésében komoly zavart okoz.

maszkodva kiegészítsem. Érvelésem magját az képezte, hogy a láthatóság mint az uralom foucault-i felfogása nem képes a vizuális tapasztalás sokféle és összetett jellegét figyelembe venni. Ezen belül is a megfigyelésnek való alávetettséget nyilvános terekben kísérletképpen szociológiai próbának vetettem alá annak érdekében, hogy rámutassak, a társas közegben élő egyének szubjektív értelemdása és gyakorlati tevékenysége arra készíten bennünket, hogy több figyelmet fordítsunk arra a kontextusfüggő dinamikára, amelyen belül a figyelő tekintet végül sikerrel vagy sikertelenül megpróbálja normalizáló hatását kifejteni. Emellett azt is felvettem, hogy mivel a panoptikusság logikájának működéséhez létfontosságú, hogy a szubjektum azt aktívan hatalommal ruházza fel, ez a logika törekenyebb és könnyebben visszajára fordítható, mint gondolni szokás. Ez a törekenység és megfordíthatóság legalábbis *lehetőséget teremt* a felforgatásra és az ellenállásra. Ugyanakkor végezetül néhány kikötést is meg kell fogalmaznunk. Először is, jóllehet a mozgósított elméleti források és az empirikus esetek meggyőzőek, a nagyobb empirikus megbízhatóság érdekében a szubjektív tapasztalat és cselekvés aktuális struktúrája a megfigyelés alatt álló terekben további szisztematikus vizsgálatokat igényel: etnográfiai elemzést és az etnometodológiai, a fenomenológiai, valamint más perspektívák bevonását. Ezt az igényt fogalmazta meg Norris (1997) is, aki arra figyelmeztet, hogy csak a megfigyelés alatt álló populáción végzett részletes etnográfiai vizsgálat után lehetünk képesek megállapítani, hogy a megfigyelés a viselkedésben milyen változásokat (például elkerülést, helyváltoztatást vagy ellenállást) eredményez” (Norris 1997: 10). Másodsor, még ha ki is mutatjuk, hogy kétségkívül a nyilvános CCTV-rendszereknek nincs általános fegyvelmező és alávető hatásuk, ez alapján nem vonhatjuk kétségbe, hogy önmagában a felügyelet a társadalmi ellenőrzés működőképes mechanizmusa lehet, ugyanakkor ez a felfedezés figyelmünket más irányba, olyan egyéb területekre vagy stratégiákra irányíthatja rá, amelyek napjainkban a felügyelet és az ellenőrzés eszköztárát alkotják.

Fordította *Fáber Ágoston*

Hivatkozott irodalom

- ACLU (2002): *Facial recognition system test (phase 1) interim report*. Interneten: http://www.aclu.org/issues/privacy/FaceRec_data.pdf.
- Agamben, Giorgio (1998): *Homo Sacer. Sovereign Power and Bare Life*. Stanford: Stanford University Press.
- Althusser, Louis (1996 [1970]): Ideológia és ideológikus államapparátusok. In *Testes könyv*. Kiss Attila, Kovács Sándor és Odorics Ferenc (szerk.). Szeged: Ictus és JATE, 373–412.
- Bahtyin, Mihail (2002): *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Budapest: Osiris.
- Barnett, Stuart (1998): Introduction: Hegel before Derrida. In *Hegel After Derrida*. Stuart Barnett (szerk.). London: Routledge, 1–38.
- Bauman, Zygmunt (2002 [1998]): *Globalizáció. A társadalmi következmények*. Szeged: Szukits.
- Bernstein, Richard J. (1979): *The Restructuring of Social and Political Theory*. London: Methuen.
- Bogard, William (1996): *The Simulation of Surveillance. Control in Telematic Societies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Boyne, Roy (2000): Post-panopticism. *Economy & Society* 29(2): 285–307.
- Cohen, Stanley (1985): *Visions of Social Control*. Cambridge: Polity.
- de Certeau, Michel (1986): *Heterologies. Discourse on the Other*. Manchester: Manchester University Press.

- Deleuze, Gilles (1995 [1990]): Postscript on the Societies of Control. In uó *Negotiations 1972–1990*. New York: Columbia University Press, 177–182. Korábbi kiadás elérhető az interneten: https://files.nyu.edu/dnm232/public/deleuze_postscript.pdf.
- Diken, Bülent és Carsten Bagge Laustsen (2002): *Zones of Indistinction – Security, Terror, and Bare Mife*. (Munkanyag, Lancaster University, szociológia tanszék.) Interneten: <http://www.languageandcapitalism.info/wp-content/uploads/2006/08/wot.pdf>.
- Ditton, Jason (1999): *The Effect of Closed Circuit Television Cameras on Recorded Crime Rates and Public Concern about Crime in Glasgow*. The Scottish Office Central Research Unit Main Findings, No. 30. Rövid összefoglalója az interneten: <http://www.ditton.net/scotcrim/researchc1.htm>.
- Feeley, Malcolm és Jonathan Simon (1994): Actuarial Justice, the Emerging New Criminal Law. In *The Futures of Criminology*. David Nelken (szerk.). London: Sage, 173–201.
- Foucault, Michel (1980 [1977]): Power and Strategies. In uó *Power/Knowledge. Selected Interviews & Other Writings 1972–1977*. Colin Gordon (szerk.). Pantheon – Harvester: New York Toronto, 134–145.
- Foucault, Michel (1990 [1975]): *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest: Gondolat.
- Fraser, Nancy (1989): *Unruly Practices. Power, Discourse and Gender in Contemporary Social Theory*. Cambridge: Polity.
- Fyfe, Nicholas R. és Jon Bannister (1997): The Eyes on the Street. Closed Circuit Television Surveillance in Public Places. In *Images of the Street. Representation, Experience and Control in Public Places*. Nicholas Fyfe (szerk.). London: Routledge, 254–267.
- Gandy, Oscar H. (1993): *The Panoptic Sort. A Political Economy of Personal Information*. Boulder: Westview.
- Garfinkel, Harold (1984): *Studies in Ethnomethodology*. Cambridge: Polity.
- Goffman, Erving (1963): *Behaviour in Public Places. Notes on the Social Organization of Gatherings*. New York: Free Press.
- Goffman, Erving (1972): *Relations in Public. Microstudies of Public Order*. New York: Harper and Row.
- Goffman, Erving (2000 [1959]): *Az én bemutatása a mindennapi életben*. Budapest: Pólya Kiadó.
- Habermas, Jürgen (1998 [1985]): *Filozófiai diskurzus a modernségről. Tizenkét előadás*. Budapest: Helikon.
- Hardt, Michael és Antonio Negri (2001): *Empire*. Cambridge – London: Harvard University Press.
- Hegel, Friedrich (1979): *A szellem fenomenológiája*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Honneth, Axel (1991 [1988]): *The Critique of Power. Reflective Stages in Critical Social Theory*. London: MIT Press.
- Honneth, Axel (1995 [1990]): The Struggle for Recognition. On Sartre's Theory of Intersubjectivity. In uó *The Fragmented World of the Social*. Albany: SUNY Press, 158–167.
- Huber, Nick (2002): If the Face Fits, You're Nicked. *The Independent* (2002. 04. 01.). Interneten: <http://www.independent.co.uk/news/business/analysis-and-features/if-the-face-fits-youre-nicked-656092.html>.
- Husserl, Edmund (1998 [1936]): *Az európai tudományok válsága I–II*. Budapest: Atlantisz.
- Jay, Martin (1994): *Downcast Eyes. The Denigration of Vision in 20th Century French Thought*. Berkeley: University of California Press.
- Kojève, Alexandre (1969 [1947]): *Introduction to the Reading of Hegel*. New York: Basic Books.
- Lacan, Jacques (1977 [1966]): *Écrits: A Selection*. London: Penguin.
- Lynch, Michael (2000): Against Reflexivity as an Academic Virtue and Source of Privileged Knowledge. *Theory, Culture & Society* 17 (3): 26–54.
- Lyon, David (1994): *The Electronic Eye. The Rise of Surveillance Society*. Oxford: Polity.
- McCahill, Michael (2001): *The Surveillance Web. The Rise of Visual Surveillance in an English City*. Devon: Willan Press.
- McNay, Lois (1994): *Foucault. A Critical Introduction*. Cambridge: Polity.
- Meek, James (2002): Robo Cop. *Guardian* (2002. 06. 13.). Interneten: <http://www.theguardian.com/uk/2002/jun/13/ukcrime.jamesmeek>.
- New York Surveillance Camera Players. (<http://www.notbored.org/the-scp.html>)
- Norris, Clive (1997): *Surveillance, Order and Social Control*. Swindon: ESRC.
- Norris, Clive és Gary Armstrong (1998): Introduction: Power and Vision. In *Surveillance, Closed Circuit Television and Social Control*. Clive Norris, Jade Moran és Gary Armstrong (szerk.). Aldershot: Ashgate.
- Norris, Clive és Gary Armstrong (1999): *The Maximum Surveillance Society. The Rise of CCTV*. Oxford: Berg.
- Poster, Mark (1990): *The Mode of Information*. Cambridge: Polity.
- Reeve, Alan (1998): The Panopticism of Shopping. CCTV and Leisure Consumption. In *Surveillance, Closed Circuit Television and Social Control*. Clive Norris, Jade Moran and Gary Armstrong (szerk.). Aldershot: Ashgate.
- Rose, Nikolas (1999): *Powers of Freedom. Reframing Political Thought*. London: Cambridge.

- Rose, Nikolas (2000): Government and control. *British Journal of Criminology* 40(2): 321–339.
- Sartre, Jean-Paul (2006 [1943]): *A lét és a semmi. Egy fenomenológiai ontológia vázlatja*. Budapest: L'Harmattan – SZTE Filozófia Tanszék.
- Sarup, Madan (1992): *Jacques Lacan*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Turner, Victor (2002 [1969]): *A rituális folymat*. Budapest: Osiris.
- Žižek, Slavoy (1991): *Looking Awry*. Cambridge, Mass.: MIT Press.